

200 YILLIK DOĞU-BATI MUKAYESESİ SÜRECİNDE BATIDAN OSMANLIYI DEĞERLENDİREN BİR TÜRK AYDINI AHMED RIZA

Vedat YEŞİLÇİÇEK*

Türkiye ve Türk aydınının, geniş bir perspektifle bakıldığında, yaklaşık 200 yıldır temelde aynı meseleleri tartıştığı, bilinen bir gerçektir. Hal böyle olunca, aydınımızın aynı meseleleri yıllar önce nasıl değerlendirdiği bugünün aydını için bir hareket noktası olacağı kanaatindeyiz.

1858'de İstanbul'da doğan Ahmed Rıza ve yayınladığı "layiha"ları bu meselelere bakışımızda bize bir ufuk açmaktadır.

"Babası "İngiliz Ali" lakaplı Ali Rıza'dır. Sultan Murad (Mayıs 1876-Ağustos 1876) ve Abdülhamit (1876-1909) dönemlerinin tanınmış simularındandır. Annesi aslen Viyanalı Avusturya asilzadelerindendir. Galatasaray Sultanisi'ni bitirir ve Bab-ı Âli tercüme odasında bir süre çalışır. 1884'te Fransa'ya gider. Dönüşünde Bursa Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilirse de 1889'da tekrar Fransa'ya gider. Ahmed Rıza bu dönemde Jön Türklerle ilişki kurar ve lider konumunda bu harekette yer alır (1889-1908). Aynı yıllarda etkinliği son derece önemli olan "Meşveret" adlı bir gazete çıkarır. 1908'de Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul Mebusu olur ve Meclis Reisliği yapar. Daha sonra Âyân Meclisi Reisliği de yapar. "Vahdet-i Milliye" cemiyetini de bu yıllarda kurar. Fransız devlet adamlarından, R. Poincaré, Aristi de Briand gibi isimlere olan yakınlığından dolayı Lozan görüşmeleri için tekrar Paris'e gider. Lozan'dan sonra siyasetten çekilen A. Rıza "Doğu Buhranı" adlı eserini yayımlar. "İttihad ve Terakki'nin Tarihçesi" adlı bir eseri hazırlamaya başlarsa da yarım kalır. 26 Şubat 1930'da vefat eder.¹

* Öğr.Grv., Afyon Kocatepe Üniversitesi Uşak Eğitim Fakültesi

¹ Ahmed Rıza, **Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflası**, Çev. Ziyad Ebuzziya. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1988.'A. Rıza'nın Fransızca kaleme aldığı "Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflası" adlı eserinde kayıtlı olan bu bilgiler Ebuzziya Tevfik'in çevirisinden alınmıştır.'

A. Rıza, siyasî, ilmî, ekonomik ve maarife dayalı fikirlerini ve Osmanlının içinde bulunduğu durumdan çıkışının çözüm yollarını hem layihaları ile "Sadaret"e hem de muhtelif eserleri ile düşünen aydının hizmetine sunmuştur. "Vazife ve Mesuliyet" adlı eseri üç ayrı broşür olarak basılmıştır. Bu eser üzerinde çalışan ve yorumlayan M. Korlaelçi özellikle A. Rıza'nın "kadınla" ilgili ve aynı adı taşıyan broşürünü dikkatlere sunar. Eserin diğer bölümleri ise "Padişah ve Şehzadeler" ve "Asker" isimleriyle yayınlanır.¹

"Kadın" adını taşıyan broşür (1324) 1906 tarihini taşır. Burada "Bir milletin ahlâk ve medeniyeti ile kadınların hal ve mevkileri" arasında bir münasebet kuran yazar, toplumu bir teraziye benzeterek, onun bir gözünün erkek, bir gözünün de kadın olduğunu söyler. 1900'lü yılların başında bir aydının kadın hakkında böyle çağdaş görüşlere sahip olması dikkate şayandır.

Yazının devamında İslâmî hükümlerin tamamiyle uygulanmasının adaleti ve medeniyeti getireceğini söyleyen yazar, "Meşveret"te yazdığı yazılarla çelişkiye düşer. Bu da bize yaklaşık 150-200 yıldır, Türk aydınının standart bir çizgiye ulaşamadığını gösterir.

Bu anlamda hatıralar, edebiyat ve tarih araştırmaları için önemli bir malzemedir. Ahmed Rıza'yı daha iyi tanımak için onun hatıraları hiç şüphesiz önemlidir. Bülent Demirbaş Ahmed Rıza'nın hatıralarını yayınlamıştır.² Burada yazarın muhtelif konulardaki fikirleri ve "Meşveret"te yayınladığı yazıların ilginç bölümleri okuyucuya sunduğunu görmekteyiz.

Ahmed Rıza, dönemin, siyasî, ekonomik profilini dikkatlere sunarken çökmüş müesseselere, maarife ve özellikle insan unsuruna dikkat çeker. Bu sivri çıkışlar İstanbul Hükümeti'ni rahatsız eder. Meşveret'in Türkçe yayınının yasaklanması üzerine yazar Meşveret'i ve fikirlerini Brüksel'de ifade etmeye devam eder. Hatta gazetenin bir ara Mısır'da "Şûra-yı Ümmet" adıyla neşredildiğini söyler.³

Bizim için önemli olan A. Rıza'nın ülkenin içinde bulunduğu duruma getirdiği yaklaşımdır. Bu konuda:

¹ Korlaelçi, Murtaza, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1986.

² Demirbaş, Bülent, **A. Rıza'nın Anıları**, Agha Yay. 1988.

³ A.g.e. s. 17.

"Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya Abdülhamid'in politikasının devamından memnun oluyor ve faydalanıyordu."¹ demektir.

Bugün bile tartışmaya devam ettiğimiz son dönem Osmanlı dış siyasetinin A. Rıza'ya göre, anlaşıldığı gibi başarılı değil, aslında karşılıklı menfaate dayalı olduğu vurgulanmaktadır.

Hatıralarında Ahmed Rıza bu karşılıklı menfaatin aslında bizim işimize değil, Batı'nın işine yaradığını da ifade eder.

"Anayasanın uygulanmasını, yabancılara verilen ayrıcalıkların kaldırılmasını istiyordum. Bu ise Avrupa'nın Doğu politikasına uymuyordu. Yemen'de, Mısır'da, Hint'te bu kadar ayaklanma vardır. Ancak Batı gazetelerinde bunlara ilişkin tek bir haber yoktur."² diyerek Batı'nın bize bakışını dikkatlere sunar.

Dönemin fikir hareketleri ve tartışmalarına ilişkin fikirlerini de değerlendiren yazar, meselâ Türkçülük hakkında:

"... Türklerin fikri ve sosyal seviyesini çağıyla uygun bir duruma sokmak ise, bu fikri onaylarım."³ demektir.

Ahmed Rıza dikkatle incelendiğinde, aslında onun Batı'nın yayılmacı politikasına karşı olduğunu, Osmanlı'nın yeni Türk aydınının ve idarecilerin buna karşılık geliştirmesi gereken savunma mekanizmalarını belirlemeye çalıştığını görürüz. "Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflası"⁴ isimli eseri bu bakımdan önemli bir eserdir. Eserin ilk 67 sahifesi Osmanlı'nın son yüzyıldaki durumuna ilişkindir. Burada Avrupa'nın "insan hakları" kisvesine sığınarak yaptığı mezalim örneklerle anlatılır. Batı'da yetişen bir aydın olarak, Fransız ihtilaline yön vermiş siyasileri, edibleri, düşünürleri gerçek yüzleri ile vermeye, tanıtmaya çalışır. Eserin bir başka ilgi çekici bölümü de "19. Yüzyılda Doğu-Batı Münasebetleri" başlığını taşır. Burada Batı'nın Osmanlı'yı algılayışından Haçlı seferlerine kadar olan dönemi değerlendirir. A. Rıza'ya göre, Doğu'daki zenginlik Haçlı Seferleri ile Batı'ya hicret etmiştir. Yazar burada Batı'nın, insanların Doğu'ya yani Haçlı Seferleri'ne davetini sloganlaştıran şu cümleye yer verir:

¹ A.g.e. s. 23.

² A.g.e. s. 23.

³ A.g.e. s. 78-79.

⁴ Ahmed Rıza, **Batının Doğu Politikasının Ahlâken İflası**, Çev. Ziyad Ebuzziya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

"Türkleri yenmek için mâruz kalacağımız ufak sıkıntılara katlanmayı göze aldığımız takdirde, ebedi emniyete kavuşmakla mukafatlan-
dırılacaksınız."¹

Ahmed Rıza'nın bu fikirlerinin ne denli ilgi gördüğü cumhuriye-
timizin banisi M. Kemal Atatürk'ün ona ve on bir arkadaşına yazdığı
mektupla da teyid edilmiştir.²

A. Rıza'ya göre:

"Avrupa'nın Türkiye'ye karşı takip ettiği siyasette ahlak mefhumuna
asla yer verilmemiştir. Batı hakkını daima kuvvetten almış, tek gaye-
si de başarıya ulaşmak olmuştur."³

Bu cümleler, Atatürk'ün A. Rıza'ya ve fikirlerine olan ilgisi, bu
günün aydını için -Doğu-Batı münasebeti açısından- bir hareket noktası
teşkil edebilir kanaatindeyiz.

Hatıralarının ilerleyen bölümünde A. Rıza örnekler vererek Avru-
pa'nın artık Osmanlı'yı ordu ile değil, içten yapacağı müdahalelerle yıkmaya
karar verdiğini söyler. Bunları onların emperyalist yayılmacı politikalarıyla
örneklendirir. Biz burada A. Rıza'nın verdiği örneklerden birisini almakla
yetineceğiz:

"Barî boyundurukları altına aldıkları bu halklara mutluluk
sağladıkları görüldü mü? Bu suali hüsn-i niyet sahibi kimselere,
Kızilderili kabileleri için Amerikalılara, pasifik adaları halkları
için Fransızlara ve bilhassa Herreorolar için Almanlara soru-
yorum."⁴

A. Rıza, 19. Yüzyıl sonu 20. Yüzyıl başında dünyada yaşanan siyasi
gelişmelere bu cümlelerle yorum getirmektedir.

Yazar, Diderot'tan yaptığı bir alıntıyla da bu fikirleri pekiştirir:

"Elbette ki, Avrupa medeniyetinin rolünü ve maddi hayata getirdiği
fevkalâdelikleri inkâr etmiyorum. Ama bunun için de bugün bir çok

¹ Demirbaş, Bülent, **A. Rıza'nın Anıları**, Agba Yay. 1988, s. 84.

² Bu mektuplara ilişkin liste Nutuk'un I. Cildinin 35. Sahifesinde mevcuttur.

³ Demirbaş, Bülent, **A. Rıza'nın Anıları**, Agba Yay. 1988.

⁴ A.g.e. s. 25.

*'medeni'nin mahrum bulunduğu 'vahşi'lerin sahip oldukları ahlaki meziyetlerini de umutacak değilim.'*¹

Yazar, o zamanlarda kurulan Cemiyet-i Akvam'a alınmayışımızı da "Bir Asya ülkesi olmamızla" açıklar. Kendisini tanımlarken;

"Ne müfrit bir milliyetçi, ne de körü körtüne yabancı düşmanıyım" cümlelerini kullanan A. Rıza son dönem aydınımızın içinde bulunduğu arayış devresini yorumlarken göz ardı etmememiz gereken bir şahsiyettir.

Rıza Baily'in Voltair'e yazdığı bir mektupta kullandığı cümleleri hatıratına alarak, kendisinin arayışı içerisine girdiği doğu-batı kavramlarının uyuşma noktalarını belirlemeye çalışır. Baily, Voltair'e Doğu-Batı mukayese-sesi konusundaki görüşlerini şöyle özetler:

*"Avrupa milletleri barbarlıkla yaşlandıktan sonra, mağriblerin istilâsından ve Rumların Avrupa'ya gelmelerinin ardından aydınlanmıştır."*²

Türk aydını gerek siyasi gerek ekonomik bir takım yol ayrımlarını idrak etmektedir. Farklı görüşler ortaya atılmakta ve tartışılmaktadır. Bu tartışmadaki taraflar bir yönüyle edebiyatçıdır. M. Karlaelçi "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi" adlı eserinde onu Türk aydınları içinde ilk pozitivist aydın olarak niteler.

M. Şükrü Hanioglu da; "Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük" adlı eserinde kısa da olsa, A. Rıza'nın faaliyetlerini müstakil bir başlık altında değerlendirir. Bu değerlendirmeler bize, yakın tarihimiz açısından A. Rıza'nın tanınması, fikirlerinin değerlendirilmesi ve tanıtılmasının önemli olduğunu göstermektedir.

Ahmed Rıza'nın Mektup ve Layihalarda Değindiği Konular ve Çözüm Önerileri

Bu fikirleri asıl anlamıyla hükümete sunduğu layihalarda ve mektuplarda görmek mümkündür.

Ahmed Rıza devrin sadrazamı Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdığı mektupta şöyle diyor:

¹ A.g.e. s. 27.

² A.g.e. s. 241.

"Hal-i tabiide her şey tahavvül ve teceddüd eder. Zamanın tağyiri ile nizamın, devletin de tağyiri ve her devrin bir müceddid ve muharrika ihtiyacı vardır..."¹

A. Rıza'ya göre toplum topyekün bir değişim sürecine girmiş, fakat Osmanlı bunu kavrayamamıştır. Halbuki Batı bunu iyi anlamış ve bu konudaki gelişmeleri zamanında kendi toplumlarına yansıtmayı başarmışlardır. Bu değişimin başında ise maarif gelmektedir. A. Rıza maarif konusunda şunları söylüyor:

"Terakkiyât-ı medeniyetin esası maarıftır. Memleketin servet ve ma'muriyetini devletin azamet ve istikbalini, efradın hukuk, can ve malını maarif temin eder. Maarifsiz, muvakkaten terakki mümkün olsa da, zararlıdır. Maarif ilerlemedikçe ve ahali işe karışmadıkça memlekette adam yetişmez. Adam yetişmedikçe de devletin istikbali muhasaradan kurtulamaz."²

Eğitimin yanında hür ve müstakil bir sanat anlayışının memlekete hakim olması gereğini vurgulayan A. Rıza sanayinin gelişmesi gerektiğini belirten cümlelerle mektubunu tamamlar.

A. Rıza Katip Süreyya Paşa aracılığı ile hükümete 6 ayrı layiha gönderir. Bu layihaların birincisi annesine ithaf edilmiştir. Girişinde dört halifeden, asr-ı saadet döneminin huzurlu ortamından bahseder. Bu bölümde ayrıca Paris'e gelişinin nedeni anlatılır. Aynı bölümde şu görüşlere yer verir:

"Sermaye-i nakdiye ve ilmiye ve hususiyile iş ve ustabaşı olmayan yerde ziraat ilerlemeyeceğinden, toprağı ekmek ve imardan evvel efkâr-ı umumiyeyi ikaz ve tumar etmek için nezaretine müracaat ettim. Beni evvelâ idadi-i mülkiye müdürlüğü ile Bursa'ya gönderdiler. Sonra maarif müdürü yaptılar. Memuriyet umumi menfaate bir vasıta olursa, makbuldür. Faidesiz bir memurum yol kesenden farkı yoktur. Milletın beyhude parasını almak ve istibdad ve ihlâsâta alet olmak meşreb ve mesleğime uymadığından iş görebilecek zamana intizaren hafıye şerrinden emin bir yere çekilip

¹ A.g.e. s. 257.

² A.g.e. s. 258.

*ilmi çalışmalarla meşgul olmayı devlet memuru olmaya tercih ettim."*¹

A. Rıza, görüşlerini şu noktada yoğunlaştırır. Ona göre memleketin kurtuluşu sadece akli ilimlerin takibi ve tatbiki ile mümkün olacaktır.

Layiha'nın ilerleyen bölümlerinde A. Rıza şu görüşlere yer verir:

"Aynı şartlar dahilinde bulunan bir sebep daima aynı neticeyi husule getirir. Şimdiye kadar başımıza gelen belâların zuhur ve tekrürüne en büyük sebep, o belâyı meydana getiren illeti aramamak veya gizlemek hatasıdır.

*Bu asırda mülkü güzel idare için zeki ve hissiyat-ı hamide sahibi olmak yetmez. Tecrübe esaslarına, hükümet ve milletin hakiki ihtiyaçlarına dayalı doğru bir meslek lâzımdır. Hükümet idare etmek kumar oyunu gibi zarın talihine bırakılmaz. Hakikatin halleri istihareye yatmakla bitmez. Cemiyet tabii kanunlara bağlı birleşik bir vücuttur. Bu vücudun bir takım devrî hastalıkları vardır. Marazın teşhisi için hastayı söyletmeli ahalinin hal ve mizacı, deri ve ihtiyacı millet doktorlarına malum olmalıdır. Zehir bilinmedikçe panzehir bulunamaz."*²

Aynı layihada Türk milletine olan hayranlığını da şöyle dile getirir:

*"Ne büyük millet imiş ki hariçten, dahilden eziliyor, zulüm görüyor, eriyor da yine sebat ve tahammül ediyor. Doğruluk istikametinden ayrılmıyor. Ocağı sönmüş, evinde bir şûle-i şetârat kalmamış yine her donanmada kapısına kandil astıyor. Sefaletin son noktasına gelmiş yine her namazda devlete dua ediyor. BÖYLE BİR MİLLETE KİM HADİM VE KURBAN OLMAZ."*³

¹ Ahmed Rıza, **Vatanın Haline ve Umumi Maarifin Islahına Dair Sultan Abdülhamit Han-ı Sani Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Layihadan Birincisi**, Londra, 1312, 56 sayfa.

² Adı geçen layiha.

³ Adı geçen layiha.

Ahmed Rıza'ya göre derhal bir ıslahat programı yapılmalı, eğitim dahil Osmanlı'nın bütün müesseseleri çağın ihtiyaçlarına göre donatılmalıdır.

"Asrın terakkiyat-ı hakimesine ve memleketin yeni ihtiyaçlarına uymayan usul-i atika ile cemiyete düzen vermek nasıl mümteni ise yenilik ve terakki için eski şeyleri kâmilten mahv ve tahrib etmek fikri de öyle hatadır."¹

Ahmed Rıza, bu uyarılardan sonra Padişah'a da bir takım uyarılarda bulunur.

"Tekke ve cami yaptırmakla şer'i kanunların ahkâmı icra edilmiş olunmaz. Şer'an siyasetin esası adalet ve toplum menfaatidir. Yani halife devlet ve millete iyilik etmeğe memurdur. Hükümet heyet-i ahalinin refah ve saadetine hizmet maksadıyla teşekkül eylemiştir. Ahali hükümeti beslemek ve padişahın zevkini keyfi idaresini infaz etmek için yaratılmamıştır."²

Ahmed Rıza bundan sonra hükümetin yapması gereken işler üzerinde uzun uzun durur. Vergi kanunları, yabancılara tanınan ayrıcalıkların zararları gibi konuları gündeme getirerek kendi çözümlerini ortaya koyar.

Türk aydını içinde bulunduğu çıkmazları uzun yıllardır tartışmaktadır. Bugün içinde bulunduğumuz, siyasi, ekonomik, kültürel ve eğitime dayalı meselelerin çözümü, bu tartışmaları ve sunulan çözümleri iyi algılamaktan geçmektedir. Bu noktada Ahmed Rıza ve onun ortaya koyduğu görüşlerin tekrar değerlendirilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bir başka önemli husus da 100 yıl önce yaşayan insanlarımızın, münevverlerimizin doğru algılanması, bir takım ön yargılardan arındırılarak, ilmi bir bakış açısıyla değerlendirilmesidir. Bu da geçmişi gelişigüzel karalamak alışkanlığından bizi kurtaracaktır.

¹ Adı geçen layiha.

² Adı geçen layiha.